

Жене на путу: потиснути наратив српске/југословенске културе

У раду се указује на важност фигуре путнице у процесима обликовања феминистичког дискурса у српској/југословенској култури почетком 20. века. Реч је о још увек недовољно истраженој и концептуализованој фигури женског активизма, која подразумева радикалну праксу деловања у контексту патријархалне политике рода јер се утемељује у интернационализму, космополитизму и номадизму. Истраживачка пажња је усмерена на репрезентативним феминистичким пројектима и ауторкама, алманаху *Српкиња*, часопису *Југославенска жена*, Зофки Кведер и Јулки Хлапец Ђорђевић. Такође, начиниће се и осврт на књижевно стваралаштво жена тог периода из перспективе женске мобилности, односно путовања као еманципаторског пројекта, те ће се указати на важне истраживачке потенцијале који овај корпус текстова нуди.

Кључне речи: путнице, феминизам, номадизам, транснационализам, женско ауторство

„Путовање је нагон диван и проблем опасан.“

Исидора Секулић, *Путовање је проблем egzистенције*

„У књижевности увијек путују мушкарци.

Одлазе, долазе, враћају се, и прољевају своје сузе разметне по свим књижевним епохама.

А шта је са женама?“

Дубравка Угрешић, *Министарство боли*

Од „Домаћице“ до „Српкиње“

Једна од фундаменталних линија еманципаторског/феминистичког деловања почетком двадесетог века подразумева излазак жене из приватне у јавну сферу, односно обликовање „политика места“ које превазилазе националне идеологије родних улога. У том контексту фигура путнице је изузетно важна јер укршта различите иновативне аспекте женског деловања у патријархалном друштву: стицање високог образовања,

професионална мобилност, друштвени активизам и умрежавање, нови видови доколице и личног задовољства. Путовање је, међутим, не само чин личне еманципације жена, већ је препознато и као важна феминистичка стратегија, како на дискурзивном, тако и на оперативном плану. Мобилност (географска, културна, језичка итд.) једна је од кључних стратегија промовисања транснационалног деловања, али и нових могућности обликовања позиција жена у друштву. Напуштање националних и националистичких концепата женских улога и опсега деловања резултирало је и стварањем покрета и радикализацијом феминистичких захтева након Првог светског рата у Краљевини СХС. Циљ истраживања које се излаже у раду јесте мапирање и интерпретативно уоквиривање трансформације „политике места“ унутар самог еманципаторског, односно феминистичког дискурса у српској/југословенској култури. Стога се чинило важно истраживачки привилеговати фигуру путнице.

У раду је издвојено неколико еманципаторских пројеката и личности који су у значајној мери обликовали нове „политике места“ женских иницијатива. Циљ ми је да предочим кључне дискурзивне елементе фигуре путнице као конститутивног наратива феминистичког деловања. Изабране су периодичне публикације и поједине интелектуалке, односно текстуалне репрезентације и биографски материјал, како би се предочио распон, позиције и динамика преобликовања категорија јавно и приватно из феминистичке перспективе. На субверзивност фигуре путнице и њену културолошку вишеслојност, али и на нове истраживачке перспективе, указује се и кратким освртом на женску књижевност из истог периода.

Најзначајнији еманципаторски пројекат, са становишта обима обухваћене и представљене грађе, сарадничке мреже, циљева и дискурзивних стратегија, на српском говорном подручју до Првог светског рата је публикација *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас* (1913). Публикација представља пресек дотадашњих теоријских и активистичких пракси које су обликовале еманципаторске напоре женских организација и појединки. Такође, публикацијом су се настојали обликовати и нови репрезентацијски модели. Неретко, различити наративи *Српкиње* о родним улогама међусобно су супротстављени. Једна од линија супротстављања повлачи се и око категорија приватно/јавно и (ре)позиционирања жена у тим сферама.

Публикација је имала за циљ представљање свестраног рада жена и њихових успеха, дакле, легитимизацију жена у јавном простору. Такође, публикација је била и

стратегија уписивања жена у дискурс националне културе. Стога је доминантна идентитетска политика *Српкиње* била у сагласју с доминантним представама о жени и могућностима њеног позиционирања унутар парадигматичних матрица националне културе, сходно датом политичком тренутку и његовим идеолошко-политичким конфигурацијама.

У уводним редовима текста програмског карактера „Жене и књижевност“, Јелица Беловић Бернаджиковска портретише Српкињу о којој се до тада, ауторкиним речима, или није писало или је то чињено сведено: „Она је била чуварица богате српске народне традиције и фолклора, чуварица народне уметности текстилне, којом је надкрилила многе и напредније народе [...]. Српкиња је била мати, верна љуба и сјајна патриоткиња, а то је и данас.“¹ Бројне биографије жена у *Српкињи* се надовезују на ову раван текста „Жене и књижевност“, подупирући дискурс у чијој основи је био концепт „патриотског материнства“. Реч је о облику учешћа у политичком, јавном, грађанском домену резервисаном за жене као потврда њихове важности на плану биолошке и културне репродукције нације.² *Српкиња* се одазивала на национални дискурс који је почивао „на оној врсти родних односа и улога који подразумевају да су жене биле истовремено важне за нацију као мајке, васпитачице и домаћице, а опет на основу додељених улога и задатака искључене из области која је представљана као област јавног“.³

Хронотоп породичног дома, односно приватности омеђене кућним прагом једна је од оса *Српкиње*, односно њених репрезентацијских стратегија. На њу се ослања низ опозиционих категорија које се приписују другоме, ономе што Српкиња није, а међу кључним категоријама које се оспоравају јесу Запад и интернационализам. Међутим, у *Српкињи* можемо уочити и субверзивне искораке из овако постављеног оквира деловања, односно колизије и напетости између различитих „политика места“ женског деловања. Прекорачивање граница родних улога наметнутих националном идеологијом била је почетком 20. века већ реалност интелектуалки које су деловале на овим просторима. Личне и професионалне преференције, нови видови задовољства и интелектуалног ангажмана резултирали су интензивним путовањима, успостављањем интернационалних контаката и транснационалним пољем деловања.

Наратив о путовањима жена, односно фигура путнице, дискурзивно је маргинализована у *Српкињи* због своје радикалности јер задира у митове о националној хомогености и културном есенцијализму, као и у концепт приватности као сфери женског деловања. Ипак, фигура путнице важан је дискурзивни елемент у биографији

појединих „заслужних жена“. У том контексту нарочито су илустративни чланци и белешке о Јелени Димитријевић, Јелици Беловић Бернаджиковској, Надежди Петровић и Делфи Иванић, који су обележени изразитим дискурсом модерности.⁴ Уметнице/научнице/активисткиње представљене су као полиглоткиње и космополиткиње које се крећу и делују на интернационалној сцени, бирајући језички и културни номадизам.

Путовања се у случају Јелене Димитријевић и Надежде Петровић испостављају и као стваралачки формативна – код Јелене Димитријевић истакнути су иновативни тематски садржаји, а код Надежде Петровић потцртан је њен формални експеримент. Јелена Димитријевић учи турски језик како би успоставила интеркултурни дијалог са другим. Национални и културни идентитет Јелице Беловић Бернаджиковске је хибридан, а ауторка је присутна на различитим националним сценама, односно њена експертиза обухвата транснационални културни и стваралачки комплекс. Такође, и Надежда Петровић бива блиска наднационалним политичко-културним идејама, излажући на југословенским изложбама. Делфа Иванић учествује на међународним феминистичким конгресима и чланица је новинарског одељења интернационалног женског савеза у Лондону. Присаједињење елемената парадигматичног наратива о интелектуалцима и уметницима почетком века (мобилност, космополитизам, јавно деловање, активизам) наративима о женском стваралаштву и активизму сведоче да су и еманципаторски дискурс на овим просторима крајем „дугог 19. века“ захватили трансформативни процеси који су обележили европска друштва и културе.

Потреба за стварањем заједница које превазилазе националне границе, понајпре у словенском контексту, осведочавају у *Српкињи* не само биографски фрагменти, већ и, примера ради, организовање и извештавање о изложби „Српска жена“ у Прагу 1910. године, која је подразумевала интензивну сарадњу са чешким женама. Напослетку, информације о раду Српкиња у хрватској култури, као и о раду „наших најближих сестара“ Хрватица, упућују на сазревање свести (и) на женској сцени о важности транснационалног контекста протока и размена идеја и искустава. Управо ће југословенство бити једна од стожерних идеја која ће мобилисати феминистичке снаге крајем и након Првог светског рата.

Од „Српкиње“ до „Југославенске жене“

У оквиру секције „Приповедачице“ у *Српкињи*, између биографске белешке о Олги Керниц Пелеш и чланка о Јулки Поповић Срдић који потписује Јелица Беловић Бернаджиковска, укључен је чланак о, условно га насловимо, раду жена у хрватској култури. Овај „чланак“ није графички издвојен и слива се у биографски чланак који му претходи. У чланку су споменуте Српкиње које раде у хрватској књижевности, Исидора Секулић, Милица Богдановић, Олга Керниц Пелеш и Јелица Беловић Бернаджиковска и либералније Хрватице које се окупљају око листа *Домаће огњиште*: Марија Јамбришак, Милка Погачић, Штефа Искра, Зденка Марковић, Адела Милчиновић и Јагода Трухелка.⁵

Чланак се може посматрати као још једно место спорења унутар дискурса *Српкиње*. Наиме, у чланку се истовремено истиче непријатељство Загреба према феминистичким идејама и напори неких напреднијих жена да јавно заступају циљеве блиске британским сифражеткињама, као и теза да је „у Српкиње здравији национализам у свим редовима, него у Хрватице“, те да оне раде искључиво на корист Српства за разлику од њихових „најближих сестара“.⁶ У чланку је, дакле, евидентна потреба да се скрене пажња на рад Хрватица, нарочито њихове прогресивне феминистичке акције, али и потреба да се Српкиње дистанцирају од западних „Панкурста“. Међутим, само отварање интеркултурне перспективе деловања Српкиња и потреба за извештавањем о раду жена у хрватској култури значајан је дискурзивни гест повезивања. Графичко обликовање чланка такође сугерише да је ауторка текста, вероватно Јелица Беловић Бернаджиковска, настојала пронаћи компромисно решење.⁷

Поред Хрватица, у „чланку“ су споменуте две госпође, рођене Словенке које живе у Загребу и делују у оквиру хрватске културе, Зофка Кведер Јеловшек и Камила Луцерна.⁸ Обе припадају либералнијем кругу и „највише су од свих нашле признање“.⁹ Зофка Кведер ће пред крај Првог светског рата постати једна од кључних југословенских феминистичких фигура јер је часописом који је покренула и уређивала, *Женски свијет/Југославенска жена* (Загреб, 1917–1920), обликовала и промовисала темеље на којима ће се градити феминистичка политика међуратног доба (борба за политичка, економска, социјална права жена). Међу кључним категоријама програма часописа јесте и југословенство. Југословенска (унитаристичка) оријентација истакнута је самим насловом, а часопис је бројним текстовима подржавао националне интеграцијске

процесе, што ће бити обележје рада већине женских удружења током двадесетих година. Као што је сама Краљевина СХС била нови политички концепт у који су пројектована многа прогресивна очекивања, те се настојала изградити на новим цивилизацијским основама који би омогућили коегзистенцију различитих културних модела, тако је и идентитет Југословенке било могуће градити на антитрадиционалним основама. Управо изградњи и обликовању новог идентитета жене био је посвећен часопис Зофке Кведер:

Ciljana publika su intelektualke, a one su i prezentirane kao idealna nova žena za novo doba: obrazovana, osviještena jugoslavenski orijentirana žena koja se aktivira za svoj narod, organizira u ženske udruge i promišlja o svom položaju u društvu. Majčinstvo, obitelj i dalje se izrazito visoko kotiraju u tekstovima, ali obrazovana žena ne može stati na tome.¹⁰

Иако је политичка димензија идеје важна у програмској концепцији часописа, југословенство је, у контексту борбе за еманципацију жена, најконструктивније реализовано на плану културне политике часописа, укрштајући се с доминантним идеолошким дискурсима часописа, феминистичким и социјалистичким. Диверзитет садржан у идеји југословенства, на чему треба инсистирати када се ова идеја разматра у феминистичком контексту након Првог светског рата, увезује се с концептом диверзитета родних улога. Југословенски карактер часописа на којем је Зофка Кведер инсистирала био је важан због уједињења и еманциповања *свих* жена, због увиђања сличности унутар различитости које су биле уважаване у часописним текстовима. Диверзитет је, дакле, оквир унутар ког се жели обликовати и предствљати женски идентитет. Такође, он је и платформа интеркултуралне перспективе деловања жена, чије епохалне важности је уредница била свесна, нарочито у циљу ширег и снажнијег умрежавања жена.

Идеја уједињења женских снага, односно *сестринство* које подразумева пријатељство, подршку и заједничко деловање, обликује уводник „Што хоћемо?“, у ком Зофка Кведер излаже програм часописа:

Mi, jugoslavenske žene, pokazat ćemo, da i možemo, što hoćemo! [...] A Vi, žene, sestre moje! Hrvatice! Srпкиnje! Slovenke! [...] Molim Vas, nemojte dopustiti, da smalakšem u borbi zs Vas i svoja prava, za Vaše i moje ideale. Ako budemo složne, bit

ćemo jake, pa i Vaš i moj rad ne će biti uzaludan i bez koristi, ni za nas žene, a niti za narod naš, za cijelo čovečanstvo.¹¹

Југословенство је био потентан дискурс превазилажења ретроградних националистичких идеологија „женског питања“, конструктивна база за транснационално женско умрежавање чију политику ће часопис Зофке Кведер фундирати у југословенској феминистичкој контрајавности између два рата.

Идеја интеркултуралног, односно транснационалног феминистичког деловања развијала се на различитим плановима часописа, у различитим рубрикама и жанровима: програмским текстовима уреднице и других аутора о југословенству, путописима из различитих крајева Краљевине СХС и других европских земаља, у рубрикама о раду југословенских жена и вестима из света, те у жанру женског портрета у којима је представљан рад и мисао жена из различитих европских култура.¹² Нове политике рода утемељене у идеји југословенства су се евидентно градиле са свешћу о искуству претходне генерације ангажованих жена које су еманципаторски дискурс и акције везивале за националне пројекте, подређујући еманципаторске захтеве националним идеалима. О томе је вероватно најбриткије и најлуцидније писала Јулка Хлапец Ђорђевић. Критику спреге феминистичких захтева и националних циљева изложила је први пут у часопису Зофке Кведер. Разматрајући идеолошку раслојеност феминистичког покрета у Аустроугарској, те различите контекстуалне чиниоце који их профилишу, превасходно политичке, Хлапец Ђорђевић показује разумевање за савезништво феминистичких и националних покрета у случају словенских народа. Међутим, ауторка је децидна у ставу да „treba uvek na umu imati, da to ide na štetu feminizma. Krajnji cilj feminističkog pokreta ne može nikad biti niti oslobođenje jednog naroda niti oslobođenje jednog društvenog staleža – kako ga shvaćaju socijalni-demokrate – nego oslobođenje žene kao takve.“¹³

Југославенска жена била је посвећена освешћивању жена да су део различитих заједница независно од националне (не)припадности, пре свега да су део женске, феминистичке заједнице која не познаје и не признаје националне границе. То је и основни мотив за покретање феминистичког часописа: „žensko pitanje mora biti naročito raspravljano i pretresano baš od samih žena; jer one znaju mnogo bolje, šta njima treba, šta njima nedostaje i šta one hoće, no što to muževi mogu da pogode“, а у тој борби

Njen list će njoj biti vodilja, koja neće dati da se sa puta skrene. Osim toga on će njoj biti i informator za sve ono, što se *širom sveta u njenih sestara zbiva*. Ali taj njen list mora sebi postaviti princip specijalan za svoj cilj. Nije dovoljno samo biti glasilo žena; ono mora biti: moderno, razumno, stvarno, opšte i objektivno glasilo, u kome će žena naći forum, sa koga će se *širiti borbeni poklič širom sveta*, i dopirati u najdalji i najosamljeniji kut svojom impresivnom snagom. [курзив Ж.С.]¹⁴

Самостално обликовање политика деловања, односно женска епистемолошка позиција и женско ауторство морају бити привилеговани у формирању и артикулацији феминистичких захтева. Ови ставови су имплицитна критика патроната (од представника политичке и интелектуалне елите преко цркве до законских регулатива итд.) који су (пре)усмеравали женски активизам. Из новонасталих (географских, културних и других) оквира деловања и заједнице, проистекле су и легитимисале се и нове основе повезивања.

У контексту обликовања новог идентитета жене и транснационалног деловања часопис је афирмисао два важна наратива – мобилност жена и номадизам. Сама уредница, Зофка Кведер, радикална фигура трансгресије, својом трајекторијом деловања исписивала је национални, културни и језички номадизам као стратешку позицију. Бројни аутобиографски записи расути у њеним текстовима у *Југославенској жени* сведоче о овом искуство. Такође, ови записи, почесто полемичке реакције на критику коју је провоцирала у конзервативној средини у којој је живела, осведочавају и њену бескомпромисност у обрачунавању са патријархалним и националистичким „политикама места“ и идентитета.

У предавању/тексту „О прошлости, садашњости и будућности“ Кведер је критиковала различите аспекте ратног профитерства у Загребу, као и питање колективне кривице/одговорности Хрвата за учешће у Првом светском рату, те је агитовала за лустрацију. Због тога је оштро нападана, а црвена нит њеног оспоравања је *чињеница* да није Хрватица, нити рођена Загрепчанка. Тим поводом она констатује: „Držim da nisam lošija Hrvatica od mnogih, koji me napadaju, isto tako kao što nisam loša Slovenka, ma da me u Ljubljani nekolicina naših separatista naziva Stankom (po Stanku Vrazu, koji je bio tobože slovenski uskok). U Zagrebu živim već mnogo godina.“¹⁵ Потом наводи шта воли, а шта мрзи у Загребу (топониме, обичаје, културне установе и манифестације, политичке акције), предочавајући интимну историју љубави и мржње, да би закључила:

Ali i volim, silno volim ljepotu tog grada, koji je i zao i dobar, i vjeran i nevjeran, i rodoljuban i izdajnički. A pošto i volim taj Zagreb, u kojem već dvanaest godina živim i radim – nadam se, da ne na štetu i sramotu ni Zagreba, ni Hrvatske, – držim, da imadem pravo, da i kritizujem, da iznosim ono, što nam mnogima na Zagrebu smeta, što nas boli i ogorčava.¹⁶

Искуство Зофке Кведер, чија је субјективност номадски конфигурисана, као место вишеструких места, потврђује став Розе Брајдоти (Rosi Braidotti) да номадизам није кретање без граница, већ врста јасне свесности о нестабилности граница.¹⁷ Међутим, како Аљоша Пужар објашњава, докле год се идентитет креће хаотично, у зони између тачака привлачности, његова је судбина препуштена мраку лимиалности и услед тога, подложна манипулацијама. Пужар разоткрива нови свет идентификацијских процеса који делује субверзивно јер се унапред рачуна на аномалију у односу на структуру, и то на аномалију која то жели и да буде.¹⁸ Да је перципирана као *аномалија* у периоду излажења часописа потврђују бројне критике упућене на рачун Зофке Кведер, а и сама ауторка о томе отворено говори: „Slovenke me neće više, Hrvatice me ne priznaju još za svoju, Srпкиње такође не. Istina je, da to ponekad boli, ali mi такође даје снагу да останем што сам: Jugoslavenka.“¹⁹

Позиција лимиалности/другости/страности свесни је избор Зофке Кведер. То је истовремено позиција обележена егзистенцијалном тескобом, али и позиција са које се, имамо ли у виду текст „О прошлости, садашњости и будућности“, артикулише етичка одговорност и политичка зрелост. У контексту читавог њеног публицистичког и литерарног ангажмана то је позиција са које се артикулише критичко мишљење које опонира главном (политичком, друштвеном, културном) току.

Мобилност жена Зофка Кведер је у *Југославенској жени* осветлила и у контексту модерног женског урбаног искуства, што је такође био један од великих табуа патријархалне културе. Урбано искуство које дели са читалачком публиком у својој основи има наратив о женском путовању као еманципаторском пројекту:

Ne čini mi se tako davno, što sam u Pragu sa dragom prijateljicom, dr. Zdenkom Haskovom, posećivala Ruženu Svobodovu. Ne znam, da li još stanuje tamo na Maloj

strani u drugom katu jedne kuće, iz čijih se prozora pruža očima predivna slika bliskih Hradčana. [...]

U životu smo razgovoru silazile sa Zdenkom sa Vinohrada pa obično pješice kretale preko Karlovog namesti na Fredinandovku te mimo Narodnog divalda uz Vltavu mimo Karlovog mosta do Rudolfinu ta preko mostića, koji je bio tada samo za pješake i koji se je elastično njihao pod koracima, na drugu stranu. Nije bilo dana, da nismo bile sa Zdenkom zajedno, pa ipak, kad smo se sastale, imale smo si uvijek toliko toga za pričati, kao da se čitav mjesec nismo viđele. Uvijek nam je duša bila puna, kao zdenac u gori, koji teče, teče bez prestanka, a nikad se ne iscrpi.

Razgovaramo o knjigama, o kazalištu, o glazbi, o životu, prijateljstvu, ljubavi, o nadama našim, ciljevima dalekim, o bolima, koji su donosili dani i nama i mladosti našoj, kako ih donose svakome životom čovjeku.²⁰

Најпре, тема женског заједништва и пријатељства, која је окосница наведеног одломка, представљала је оквир за истраживање различитих идеја и служила је различитим циљевима током 19.²¹ и 20. столећа, а посебно место је имала у снажењу феминистичког дискурса, те је одражавала нове моделе односа и заједница у којима су жене учествовале у стварности, истичући значај љубави, оданости и подршке коју жене могу да пруже једна другој.²² Женско пријатељство средство је за критиковање репресивне институције брака и артикулације тежњи ка алтернативним видовима егзистенције (независно од сексуалности) које неће жену спутавати, контролисати и инструментализовати. Међутим, крајем 19. века, са успоном феминистичког покрета и рођењем *нове жене*, безопасно женско романтично пријатељство дискурзивно се транспонује у „неприродни“ однос који подрива социјални ред.²³

Перспектива из које Зофка Кведер представља Праг је перспектива жене фланера, маргиналне и потиснуте фигуре урбане модерности чије се дискурзивно обликовање утемељује у родној асиметрији и патријархалној дистрибуцији моћи. Пробој женске субјективности у искуство фланеризма и перцептивно обликовање града из доживљајне перспективе жене субверзивна је интервенција Зофке Кведер. Кретање жене кроз град је усмеравано и санкционисано низом психолошких, социјалних и материјалних препрека и забрана које су имале циљ да је ограниче, сузе њен поглед, цензуришу њено присуство у јавном простору и стилизују њену репрезентативну слику.²⁴ Урбана модерност дискурзивно се обликује као простор мушких фасцинација и економије жеље и моћи.

Ипак, присуство жена потврђује жељу да се самопозиционирају и обликују сопствену мапу града, односно артикулишу сопствено искуство града које им неће бити омеђено прописаним нормама.²⁵ Зофка Кведер и њене пријатељице, шетајући градом, не економишу временом и рутама за потребе репродуктивног кућног рада, већ уживају у доколици, интелектуалној и емотивној вези.

О мигрантском искуству Зофке Кведер у кључу фланеризма писала је Катја Михурко Пониж, истичући да је ауторка „превазилазила традиционалне границе између мушког и женског простора, као и између урбаног и руралног/локалног простора“.²⁶ Такође, Михурко Пониж пише да је Кведер сопствену позицију у градовима у којима је живела искусила као позицију која јој је пружала осећај слободе, која доприноси њеном личном расту и инспирише њено писање.²⁷ Ауторка закључује да Кведер није само избрисала деветнаестовековне границе које су жену потискивале у сферу куће, већ је прекорачила и неписана правила женске књижевне традиције.²⁸

Да је искуство боравка и рада у европским метрополама, нарочито у Прагу, било пресудно за формирање и деловање Зофке Кведер истакла је још Јулка Хлапец Ђорђевић, такође радикална фигура трансгресије и (консеквентно?) најсубверзивнија феминисткиња међуратне епохе.²⁹ Искуство мобилности жена подтекст је њена два есеја посвећена репрезентативним феминистичким фигурама на овим просторима, Драги Дејановић и Зофки Кведер. Есеји се могу читати и као ауторефлексивна феминистичке праксе чије је тежиште однос националног и интернационалног искуства мишљења и делања. Хлапец Ђорђевић је већ самим насловима есеја истакла формативна искуства ауторки – „Омладинка Драга Дејановић“ и „Из прашких дана Зофке Кведерове“. Есеј о Драги Дејановић је објавила 1919. године, дакле, у периоду када су се интернационализам и космополитизам тек конституисали као витални аспекти феминистичког мишљења и акције:

Draga Dejanović je bila previše opijena omladinskim duhom, a da taj težak *socijalni problem* ne zaplete sa *nacionalističkim idejama*, te tako njegovo rešenje oteža. Ovo je jedna pogreška, koja se opaža i kod naših feministkinja novijeg doba, njome se, unekoliko objašnjava ogromna nazadnost našeg feminističkog pokreta. Dragi, kao emancipovanoj ženi, godi što Engleskinje i Nemice sve uspešnije stupaju u javan život, i poziva Srпкиnje da uzmu njihov primer. Ali omladinku Dragu boli nestajanje

patrijarhalnih običaja, vredi je kulturna inferiornost Srpstva, i ona neprestano grdi truli
zapad i otrov evropske civilizacije.³⁰

Опозиција између *еманциповане* и *омладинке* Драге опозиција је коју и савремене активисткиње морају да превазиђу. Еманципована Драга је активисткиња која борави у Пешти, која живи и ради у Новом Саду и Београду, центрима тадашњег културног живота српских заједница: „Draga, stojeći čvrsto i radosno u huktavom vrtlogu javnog života, uvodi kod nas tip nove, moderne žene. Danas, ona bi bila suffragete militante, u dobrom smislu te reči.“³¹

У оквиру транснационалног деловања Јулка Хлапец Ђорђевић је представила период „на врхунцу среће и уметничког стварања“ Зофке Кведер, њене „прашке дане“. „Živahna češka metropola [...] davala je mladoj, samoukoj Slovenki više podstreka nego što je mogao ikoji drugi grad“.³² Хлапец Ђорђевић уочава овај подстрек на стваралачком, односно поетичком плану, на активистичком плану и на личном, интимном плану. Након боравка у Трсту и Минхену, у Прагу прожетом социјалистичким идејама, либералном граду слободне љубави са снажном феминистичком сценом, Зофка Кведер је градила свој борбени феминизам и феминистичку поетику, публицистички и преводилачки корпус, успостављајући пријатељске везе са прашким (чешким) интелектуалкама и интелектуалцима, читајући скандинавске и руске ауторе, дружећи се са југословенском омладином чије је политичке и културне циљеве делила. Интелектуалну климу Прага, космополитску циркулацију идеја, Хлапец Ђорђевић је пластично оцртала предочавајући Зофкин положај у Загребу:

U Zagrebu nedostajali su joj za umetnički razvitak unutrašnji mir, podstrek i priznanje, potrebni jednoj tako senzibilnoj osobi, kao što je bila ona. [...] Maniri boemike, dražesni za jednu studentkinju ali neumesni za suprugu kraljevskog namesnika, vredali su manje-više filistarsko raspoloženje zagrebačkog društva i izazivali ga na kritiku.³³

Спорови космополитских интелектуалки са конзервативном средином неће јењавати током међуратног периода, али од своје интернационалне платформе деловања оне неће одустајати.

„Женски покрет“ – феминистички кредо

Поднаслови овог рада, односно наслови српске/југословенске женске периодике сложени у хронолошком следу, *Домаћица* (1879–1914), *Српкиња* (1913), *Југославенска жена* (1917–1920) и *Женски покрет* (1920–1938), оцртавају једну од фундаменталних линија, тежњи и идеала феминистичке борбе – излазак из приватне у јавну сферу, од атомизираних јединки до организованог колектива, излазак из куће у свет. Управо ће *Женски покрет*, најзначајнији и најдуговечнији југословенски међуратни феминистички часопис, већ самим својим насловом прегнантно оспоравати патријархалне стеге женског деловања које рачунају на њену статичност, пасивност и обезглашеност.

Разматрајући формативни контекст међуратних есејисткиња/феминисткиња, Магдалена Кох је истакла и путовање, „географску мобилност, али и метафорички – њихове интелектуалне регринације по идејама, културама, страним књижевностима“, ³⁴ као конститутивни елемент њихове стваралачке праксе:

То им је омогућило да прошире видике, стекну познанства и пријатељства у иностранству, посећују библиотеке или скупове женских организација, држе предавања, а уз то им је и повећавало приступ достигнућима из других области културе. Касније им је било лакше да о томе пишу у својој земљи, интегришући знање стечено у свету са локалним условима и потребама властите средине, и утичући на модернизацију дискурса женског искуства. Стратегије мобилности активно су потпомагале и стратегије стварања себе, омогућавајући тиме убрзање процеса стварања женског комуникацијског простора. ³⁵

Међуратна југословенска феминистичка контрајавност обележена је транснационалним пољем и перспективом деловања. Компаративно сагледавање праксе међуратних феминисткиња са праксом претходне генерације ангажованих жена намеће закључак да је превазилажење националних и националистичких оквира један од кључних извора њиховог друштвеног и политичког радикализма.

Међутим, иако је промовисана у феминистичкој контрајавности на примеру не малог броја југословенских интелектуалки, фигура путнице је још увек била друштвени табу у међуратном периоду и свакодневица жена била је удаљена од идеалне медијске репрезентације „нове жене“. О томе илустративно сведочи један одломак из романа

Плава госпођа (1924) Милице Јанковић. Када главна јунакиња Зора саопшти супругу одлуку да га напушта и одлази у Париз, он је убеђује да остане следећим аргументима:

Ti nisi nikuda putovala bez mene. Bila si poštovana. Svi su ti se klanjali i sklanjali sa puta. A sad hoćeš da ideš u neki novi život sama, bez vere, bez nade [...] Zašto odlaziti u ružnu neizvesnost kad možeš ostati kraj svog ognjišta koje greje u hladne dane, pod svojim krovom koji čuva od ulične prljavštine.³⁶

Из мужевљевог наговарања схватамо, како је то запазила Јелена Милинковић, не само да је она њему потребна из малограђанских побуда, већ „saznajemo kakva је перцепција јавног простора и места жене у њему. [...] Kontrast privatnog, gde је место жени, и јавног, што је мушка сфера, овде је описан кроз конфронтацију простора куће и свега изван njenih zidova“ чиме се на симболичком плану утврђује „да је жени место у кући и да ту njene uloge рођинју и завршавају се“.³⁷

Не изненађује стога што је у најрадикалнијем југословенском феминистичком роману између два рата, роману *Једно дописивање* (1932) Јулке Хлапец Ђорђевић, у ком је идеологема „нове жене“ најпотпуније остварена, главна јунакиња, Марија Прохаскова, представљена као путница и номаткиња. Попут ауторке романа, и Марија Прохаскова је Српкиња из Војводине (српске заједнице у Јужној Угарској), школована у Бечу, настањена у међуратном Прагу, удата за Чеха, са интернационалном пријатељском и сарадничком мрежом. Она је космополиткиња по назорима, полиглоткиња, заинтересована за интеркултурни дијалог и прожимања, путујући не само физички, већ и интелектуално кроз различите заједнице и културе.

Путовање је сложен феномен и разматрање овог феномена из перспективе рода нужно подразумева уважавање и других контекстуалних чинилаца – класних, идеолошких, генерацијских итд. Значајан репозиторијум за разматрање и осветљавање овог феномена је књижевно стваралаштво жена из тог периода, што се може видети и из кратког осврта на романи Милице Јанковић и Јулке Хлапец Ђорђевић. Одговор на питање Дубравке Угрешић истакнуто у епиграфу, свакако је потврдан. Међутим, тиме се тек отвара велико истраживачко поље. Питања на које треба дати одговоре јесу куда су жене путовале и са којим циљем, са ким су путовале, у којим жанровима су представљане жене на путу, коју позицију у наративу заузима хронотоп женског путовања и да ли се уопште и може говорити о хронотопу.³⁸ Реч је свакако о важном

наративу женске међуратне књижевности, а фигура путнице завређује опсежно интерпретативно сагледавање. И легитимичан преглед сугерише да је реч о поетички и идејно (идеолошки) врло хибридној и раслојеној фигури: од експресионистичке фигуре путнице у женској ратној приповеци, до ангажоване интелектуалке у путописима Јелене Димитријевић, преко *Bildungs* наратива Милице Јанковић, Исидоре Секулић, Анђелије Лазаревић, Милке Жицине, и са њима блиско повезаних наратива о „буђењу“ у прози Фриде Филиповић и Надежде Илић Тутуновић. *Жена на путу* је, међутим, у стваралаштву ауторки увек постављена у еманципаторски контекст, било да је реч о разматрању политичких права, класном тлачењу или еротском ослобођењу жена. Такође, овај наратив подразумева и критику доминантне парадигме маскулинитета.

Управо ту и лежи, чини се, један од разлога пренебрегавања фигуре путнице у досадашњем књижевном и културном историографисању 20. века, са изузетком монографије Владимира Гвоздена. Разматрајући важност путника, Јован Деретић је констатовао да су путовања од круцијалног значаја за српску културу и књижевност, културна матрица „која се у свим основним, прекретничким ситуацијама наше књижевне историје наново реализује!“³⁹ – на челу сваке нове епоха, сваког новог уметничког правца стоје путници и њихова искуства стечена на путовањима. Издвојивши два типа књижевних путовања, просветитељско и песничко, Деретић истиче да су просветитељска путовања својствена ранијим епохама (последњи путник тог типа је Доситеј), а да песничка путовања добијају примат након Првог светског рата, издвајајући Црњанског као парадигму. Са Деретићевим тезама се можемо спорити на више планова. Међутим, оно што је најпроблематичније јесте да аутор не налази за сходно да наведе ниједну жену на листу значајних путника српске књижевности и културе. Чак и да прихватимо Деретићеву поделу путовања, а она свакако не би била валидна уколико укључимо у разматрање и искуство путовања жена и њихов допринос култури (мисионарска путовања жена, рецимо Јелене Димитријевић, су важан еманципаторски чин током 20. века), елементарно познавање књижевне историје већ оспорава његову тезу. Елем, песничка путовања у српској књижевности не почињу са Милошем Црњанским, већ са Исидором Секулић, њеним *Писмима из Норвешке* и *Сапутницима*. Исидора Секулић је *Писмима из Норвешке* и *Сапутницима* (већ насловом се приповедна субјективност предочава као путница) радикално мењала географију српске књижевности, али и њену поетичку парадигму. Космополитизам, на који се, подсетимо се, већ Јован Скерлић у приказу књиге *нарогушио*, у њеном стваралаштву је

блиско скопчан са поетичким иновацијама, али и са родним дискурсом. Не само да је у својој прози конституисала радикалну женску субјективност и формални експеримент, већ је засекала и у концепт балканске хегемоне мушкости. Баш као и Јелена Димитријевић својим *Писмима из Ниша* и романом *Нове*.

Повећана интелектуална радозналост и трагање за интелектуалном заједницом који су интензивирали путовања и једно су од обележја модерног искуства почетком 20. века женама је, међутим, донело другачији културноисторијски усуд за разлику од њихових савременика. Социолошкиња Ксенија Видмар Хорват је показала да жена која путује са циљем личног усавршавања, ради стицања нових интелектуалних, културних и уметничких искустава, узнемирује поредак јер се ослобађа ограничења рода и прописане посвећености породици, мајчинству и домаћинству. Када жене прекораче границе државе, границе родне земље (motherland) су изазване; преласком, симболички праг националне државе/родне земље перфомира се и помера. То твори главну опасност за рационалну, маскулину организацију политичких територија националних држава. Отуда су, закључује ауторка, путнице на маргини колективног сећања и утишане званичном историографијом.⁴⁰

Ауторке, попут Исидоре Секулић, Јелене Димитријевић, Зофке Кведер, Јулке Хлапец Ђорђевић, да споменем само оне о којима је било реч у овом раду,⁴¹ утишаване су званичном историографијом и тако ће бити све док на делу буде „скандалозна историја заташкавања феминизма“, како је то у чланку о Јулки Хлапец Ђорђевић, назвајући је ваљано *странкињом* у сопственој култури, констатовала Светлана Слапшак.⁴² Све док као култура не прихватимо женско искуство и феминистичку мисао и праксу као њен интегрални део, као њен конститутивни чинилац, путнице ће бити на маргини колективног сећања. Ипак, последњих година академске феминистичке иницијативе раде на исправљању ове неправде,⁴³ пружајући модел и подстицај за предстојеће истраживачке, конференцијске и издавачке подухвате којима би се легитимисао репрезентативни статус и културни допринос путница и номаткиња регионалним културним заједницама.

¹ Аноним [Јелица Беловић Бернаджиковска], „Жене и књижевност“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас* (Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913), 15.

² Ана Столић, *Сестре Српкиње: појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији* (Београд: Evoluta, 2015), 65.

³ Ibid, 64. Да је реч о парадигматичној женској уређивачкој политици времена, потврђују и истраживања часописа *Жена* (1911–1914) Ане Коларић. У уредничкој политици *Жене* се прелама еманципаторска концепција уреднице Милице Томић коју Коларић одређује као протофеминизам, „odnosno zalaganje za bolji položaj žena u svim sferama života u onoj meri u kojoj to ne narušava koncept tradicionalne srpske porodice“. Анализирајући низ текстова у часопису, Коларић издваја две улоге намењене женама: „s jedne strane, ona treba da rađa i vaspitava decu (to je njena biološka/reproduktivna uloga); s druge strane, ona prenosi određenu tradiciju i kulturu, braneći na taj način ono što je ‘naše’ od negativnih ‘stranih’ uticaja (to je ženska uloga u kulturnoj reprodukciji)“. Вид. Ana Kolarić, *Rod, modernost i emancipacija. Uredničke politike u časopisima Žena (1911–1914) i The Freewoman (1911–1912)* (Београд: Фабрика књига, 2017), 109, 122.

⁴ Вид. Н. П. „Јелена Димитријевићка“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас* (Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913), 29–30; А. В., „Јелица Беловић Бернаджиковска“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас* (Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913), 31; Зора Прица, „Уметнице (сликарство, архитектура)“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас* (Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913), 81–83; Јулка Срдић-Поповић, „Аркадије Варађанин о књизи Данице Бандићке“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас* (Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913), 121–122.

⁵ Аноним, „Олга Керниц-Пелеш“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас* (Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913), 64.

⁶ Ibid, 65.

⁷ Кореспонденција учесника у изради и објављивању *Српкиње* показује да су постојали сукоби у вези са укључивањем Хрватица у пројекте на којима су радиле *Српкиње* (изложба „Српска жена“ у Прагу и *Српкиња*). Судећи по писмима које је Гордана Стојаковић објавила и обрадила у студији о дискурским карактеристикама те преписке, Јелица Беловић Бернаджиковски је била расположена за повезивање и сарадњу, док су друге ауторке одбијале да наступају заједно са Хрватицама. Имамо ли то у виду, „чланак“ о раду жена у хрватској култури можемо разумети у прогресивном кључу, односно као једну од стратегија превазилажења „здравог национализма“ Српкиња. Вид. Gordana Stojaković, *Diskursne osobine privatne prepiske o knjizi „Srpkinja, njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas“ /1909–1924/, specijalistički rad* (Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije, 2005).

⁸ О везама Зофке Кведер са српским интелектуалкама и интелектуалцима писала је Катја Михурко Пониж. Вид. Katja Mihurko Poniž, „Vezi Zofke Kveder s srbskim kulturnim prostorom“, *Slovenika* br. V (2019): 23–48.

⁹ Аноним, „Олга Керниц-Пелеш“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас* (Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913), 65.

¹⁰ Ida Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije: Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji* (Zagreb: Srednja Europa, 2014), 129.

¹¹ Zofka Kveder, „Što hoćemo?“, *Ženski svijet* br. 1 (1917): 3.

¹² Више о еманципаторском жанру женског портрета вид. Станислава Бараћ, *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941.* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015).

¹³ Julka Chlapac-Gjorgjević, „Feministički pokret i nacionalno pitanje u Austro Ugarskoj“, *Jugoslavenska žena* br. 4 (1918): 186.

¹⁴ Milica Gjurić, „Значај женског листа“, *Ženski svijet* br. 2 (1917): 68.

¹⁵ Zofka Kveder Demetrović, „O prošlosti, sadašnjosti i budućnosti“, *Jugoslavenska žena* br. 12 (1918): 475.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Вид. Rozi Brajdoti, „Putem nomadizma“, *ProFemina* br. 41/42 (2005/2006): 165–202.

¹⁸ Вид. Aljoša Pužar, *U tamni vilajet. Kulturalni studiji liminalnosti* (Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2007).

¹⁹ Zofka Kveder-Demetović, „Jugoslavenke i židovsko pitanje“, *Jugoslavenska žena* br. 3 (1919): 112.

²⁰ Zofka Kveder, „Pedesetogodišnjica Ružene Svodobove“, *Jugoslavenska žena* br. 8 (1918): 315.

²¹ На пример, учвршћивању ставова о моралној једнакости жена и мушкараца чиме су жене себи крчиле пут у јавну сферу, легитимисању хомосексуалних веза, критици репресивне природе институције брака и стварање алтернативних модела заједница. Вид. Дејвид Гарион, „Од хришћанског пријатељства до световне осећајности: поновно успостављање вредносног система у доба просветитељства“, у *Историја пријатељства*, прир. Барбара Кејн (Београд: Клио, 2011), 254–255.

²² М. Броди, Барбара Кејн, „Друштвени сталеж, пол и пријатељство: тај дуги деветнаести век“, у *Историја пријатељства*, приредила Барбара Кејн (Београд: Клио, 2011), 282–283.

²³ Sally Ledger, *The New Woman: Fiction and Feminism at the Fin de Siècle* (Manchester University Press, 1997), 27.

²⁴ Anke Gleber, „Female Flanerie and the Symphony of the City“, U *Women in the metropolis: gender and modernity in Weimar culture*, ed. Katharina von Ankum (Berkeley: University of California Press, 1997), 74.

²⁵ Ibid.

²⁶ Katja Mihurko Poniž, „Gendering the capital: Zofka Kveder’s rhetorical construction of women’s position in the urban topography“, *Neohelicon* 1 (2014): 64.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid, 69.

²⁹ О деловању Зофке Кведер у чешкој култури и семантици Прага у њеном стваралаштву вид. Alenka Jensterle-Doležal, „Fenomen mesta v opusu Ivana Cankarja in Zofke Kveder“, *Jezik in slovstvo* br. 5/6 (2010): 57–70.

³⁰ Julka Hlapец Ђорђевић, „Omladinka Draga Dejanović“, у *Studije i eseji o feminizmu* (Београд: *Život i rad*, 1935), 172.

³¹ Ibid, 174.

³² Julka Hlapец Ђорђевић, „Iz praških dana Zofke Kvederove“, у *Studije i eseji o feminizmu* (Београд: *Život i rad*, 1935), 176.

³³ Ibid, 185.

³⁴ Магдалена Кох, „Мајсторице мишљења. Српски феминистички есеј у међуратном периоду“, *Књижевна историја* бр. 157 (2015): 215–216.

³⁵ Ibid, 216.

³⁶ Milica Janković, *Plava gospođa*, у *Nove ljubavi*, приредила Jelena Milinković (Београд: Laguna, 2018), 179.

³⁷ Jelena Milinković, „Nove ljubavi novih žena“. Predgovor u *Nove ljubavi*, приредила Jelena Milinković (Београд: Laguna, 2018), 25-26.

³⁸ Владимир Гвозден је у истраживање међуратног српског путописа укључио и путописе Јелене Димитријевић, Исидоре Секулић, Анке Гођевац, Десе Дугалић и Олге Палић. Иако није разматрао „родни дискурс“ њихових путописа, Гвозден их је контекстуализовао у широку мрежу културолошких, идеолошких и књижевних наратива тог времена. Вид. Владимир Гвозден, *Српска путописна култура 1914–1940* (Београд: Службени гласник, 2011).

³⁹ Јован Деретић, *Пут српске књижевности* (Београд: Српска књижевна задруга, 1996), 225.

⁴⁰ Ksenija Vidmar Horvat, „Engendering borders: Some critical thoughts on theories of borders and migration“, *Klagenfurter Geographische Schriften* No. 29 (2013): 106–113.

⁴¹ О различитим формама номадизма у животу и стваралаштву Милене Павловић Барили вид. Магдалена Кох, „Транскултурална личност у покрету или форме номадизма Милене Павловић Барили“, *Књижевство* бр. 2 (2012), <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2012/zenska-knjizevnost-i-kultura/transkulturalna-licnost-u-pokretu-ili-forme-nomadizma-milene-pavlovic-barili-1>.

(приступљено 29. 11. 2010).

⁴² Svetlana Slapšak, „Julka Hlapец-Ђорђевић: iz skandalozne istorije zataškavanja feminizma među Južnim Slovenima“, *Pro Femina* 5/6 (1996): 86.

⁴³ Илустративан пример у српској култури је стваралаштво Јелене Димитријевић. Руководитељка пројекта *Књиженство*, професорка Биљана Дојчиновић приредила је неколико издања научних зборника о стваралаштву Јелене Димитријевић, као и поновна издања њених дела, те њихове преводе: Jelena J. Dimitrijević, *Sedam mora i tri okeana. Putem oko sveta*, priр. Biljana Dojčinović (Beograd: Laguna, 2016), Биљана Дојчиновић, Јелена Милинковић, ур., *Читате ли Јелену Димитријевић?: зборник радова* (Београд: Филолошки факултет, 2018), Биљана Дојчиновић, ур., *Американке Јелене Ј. Димитријевић: зборник радова* (Београд: Филолошки факултет, 2019), Jelena J. Dimitrijević, *The American Woman*, ed. Biljana Dojčinović (Belgrade: Faculty of Philology, 2020). Путопис *Седам мора и три океана* Јелене Димитријевић је уврштен у обавезну лектуру за седми разред основних школа у Републици Србији.

Literatura

A. V. [Arkadije Varađanin] „Jelica Belović Bernadžikovska“. U *Srpkinja: njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas*. Uredile srpske književnice, 31. Sarajevo: Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Irigu, 1913. (Ćirilica)

Anonim [Jelica Belović Bernadžikovska]. „Žene i književnost“. U *Srpkinja: njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas*. Priredile srpske književnice, 15–20. Sarajevo: Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Irigu, 1913. (Ćirilica)

Anonim. „Olga Kernic-Peješ“. U *Srpkinja: njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas*. Priredile srpske književnice, 64–65. Sarajevo: Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Irigu, 1913. (Ćirilica)

B. B [Jelica Belović Bernadžikovska]. „Dr. Vladislava (Beba) Politova“. U *Srpkinja: njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas*. Priredile srpske književnice, 50–51. Sarajevo: Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Irigu, 1913. (Ćirilica)

Barać, Stanislava. *Feministička kontrajavnost. Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2015. (Ćirilica)

Brajdoti, Rozi. „Putem nomadizma“. *ProFemina* 41/42 (2005/2006): 165–202.

Brodi, Mark, Barbara Kejn. „Društveni stalež, pol i prijateljstvo: taj dugi devetnaesti vek“. U *Istorija prijateljstva*. Priredila Barbara Kejn, 273–338. Beograd: Klio, 2011. (Ćirilica)

Vidmar Horvat, Ksenija. „Engendering borders: Some critical thoughts on theories of borders and migration“. *Klagenfurter Geographische Schriften* 29 (2013): 106–113.

Garioč, Dejvid. „Od hrišćanskog prijateljstva do svetovne osećajnosti: ponovno uspostavljanje vrednosnog sistema u doba prosvetiteljstva“. U *Istorija prijateljstva*. Priredila Barbara Kejn, 203–264. Beograd: Klio, 2011. (Ćirilica)

Gvozden, Vladimir. *Srpska putopisna kultura 1914–1940*. Beograd: Službeni glasnik, 2011. (Ćirilica)

Gleber, Anke. „Female Flanerie and the Symphony of the City“. *Women in the metropolis: gender and modernity in Weimar culture*. Ed. Katharina von Ankum, 67–89. Berkeley: University of California Press, 1997.

Deretić, Jovan. *Put srpske književnosti*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1996. (Ćirilica)

Gjurić, Milica. „Značaj ženskog lista“. *Ženski svijet* br. 2 (1917): 68–70.

N. P. „Jelena Dimitrijevićka“. U *Srpkinja: njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas. Priredile srpske književnice*, 29– 30. Sarajevo: Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Irigu, 1913. (Ćirilica)

Jensterle-Doležal, Alenka. „Fenomen mesta v opusu Ivana Cankarja in Zofke Kveder“. *Jezik in slovstvo* br. 5/6 (2010): 57–70.

Kveder-Demetriović, Zofka. „Jugoslavenke i židovsko pitanje“. *Jugoslavenska žena* br. 3 (1919): 107–116.

Kveder-Demetriović, Zofka. „O prošlosti, sadašnjosti i budućnosti“. *Jugoslavenska žena* br. 12 (1918): 473–486.

Kveder, Zofka. „Pedesetogodišnjica Ružene Svodobove“. *Jugoslavenska žena* br. 8 (1918): 315–317.

Kveder, Zofka. „Što hoćemo?“. *Ženski svijet* br. 1 (1917): 1–4.

Kolarić, Ana. *Rod, modernost i emancipacija. Uredničke politike u časopisima Žena (1911–1914) i The Freewoman (1911–1912)*. Beograd: Fabrika knjiga, 2017.

Koh, Magdalena. „Majstorice mišljenja. Srpski feministički esej u međuratnom periodu“. *Književna istorija* 157 (2015): 209–232. (Ćirilica)

Koh, Magdalena. „Transkulturalna ličnost u pokretu ili forme nomadizma Milene Pavlović Barili“. *Knjiženstvo* 2 (2012), <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2012/zenska-knjizevnost-i-kultura/transkulturalna-licnost-u-pokretu-ili-forme-nomadizma-milene-pavlovic-barili-1> (pristupljeno 1. 12. 2020). (Ćirilica)

Ledger, Sally. *The New Woman: Fiction and Feminism at the Fin de Siècle*. Manchester University Press, 1997.

Milinković, Jelena. „Nove ljubavi novih žena“. Predgovor u *Nove ljubavi*. Priredila Jelena Milinković, 9–39. Beograd: Laguna, 2018.

Nove žene. Janković, Milica. *Plava gospođa*. Hlapec, Đorđević. *Jedno dopisivanje*. Priredila Jelena Milinković. Beograd: Laguna, 2018.

Mihurko Poniž, Katja. „Vezi Zofke Kveder s srpskim kulturnim prostorom“. *Slovenika V* (2019): 23–48.

Mihurko Poniž, Katja. „Gendering the capital: Zofka Kveder’s rhetorical construction of women’s position in the urban topography“. *Neohelicon* No. 1 (2014): 63–76.

Ograjšek Gorenjak, Ida. *Opasne iluzije: Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa, 2014.

Prica, Zora. „Umetnice (slikarstvo, arhitektura)“. U *Srpkinja: njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas*. Priredile srpske književnice, 81–83. Sarajevo: Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Irigu, 1913. (Ćirilica)

Pužar, Aljoša. *U tamni vilajet. Kulturalni studiji liminalnosti*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2007.

Slapšak, Svetlana. „Julka Hlapec-Đorđević: iz skandalozne istorije zataškavanja feminizma među Južnim Slovenima“. *ProFemina* 5/6 (1996): 86–87.

Srdić-Popović, Julka. „Arkadije Varađanin o knjizi Danice Bandićke“. U *Srpkinja: njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas. Priredile srpske književnice*, 121–122. Sarajevo: Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Irigu, 1913. (Ćirilica)

Stojaković, Gordana. Diskursne osobine privatne prepiske o knjizi „Srpkinja, njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas“ /1909– 1924/, specijalistički rad. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije, 2005.

Stolić, Ana. *Sestre Srpkinje: pojava pokreta za emancipaciju žena i feminizma u Kraljevini Srbiji*. Beograd: Evoluta, 2015. (Ćirilica)

Hlapec Đorđević, Julka. „Iz praških dana Zofke Kvederove“. U *Studije i eseji o feminizmu*, 176–183. Beograd: Život i rad, 1935.

Hlapec Đorđević, Julka. „Omladinka Draga Dejanović“. U *Studije i eseji o feminizmu*, 164–175. Beograd: Život i rad, 1935.

Chlapec-Gjorgjević, Julka. „Feministički pokret i nacionalno pitanje u Austro Ugarskoj“. *Jugoslavenska žena* br. 4 (1918): 186–187.

Žarka Svirčev
zarkasv@yahoo.com
Institute for Literature and Arts
Belgrade

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.6>

UDC: 821-055.2(497.1)
050:305-055.2(497.1)
141.72(497.1)"19"
Original scientific article

Women on the Road: The Suppressed Narrative of Serbian/Yugoslav Culture

The paper points to the importance of the figure of the female traveller in the processes of shaping the feminist discourse in Serbian/Yugoslav culture at the start of the 20th century. This is still an insufficiently researched and conceptualised figure of female activism, which encompasses the radical practice of acting in the context of patriarchal gender policy, because it is founded in internationalism, cosmopolitanism and nomadism. The focus of the research is on representative feminist projects and authors, the almanac *Srpkinja* (*The Serbian Woman*), the journal *Jugoslovenska žena* (*The Yugoslav Woman*), Zofka Kveder and Julka Hlapec Đorđević. Also, we will examine the literary work of women of that period from the perspective of female mobility, that is, travel as an emancipatory project, and point to important research potentials that this corpus of texts offers.

Keywords: female travellers, feminism, nomadism, transnationalism, female authorship